

Любов Ляшко,
*аспірант кафедри етики, естетики і культурології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

МОДЕЛЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕСТЕТИКИ В ТЕОРЕТИЧНІЙ РОЗРОБЦІ Ю. СЕПАНМАА

Ляшко Любовь. Модель екологічної естетики в теоретичній розробці Ю. Сепанмаа

В современном философском дискурсе главное место занимает анализ экологической эстетики, исследующей глобальную проблему сосуществования человека и природы. В статье рассматривается концепция экологической эстетики финского философа Ю. Сепанмаа как одна из самых плодотворных разработок, раскрывается ее предметное поле и основная проблематика.

Ключевые слова: искусство, окружающая среда, экологическая эстетика, эстетический объект, эстетическая оценка, эстетическая ценность.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження екологічної естетики пов'язана із серйозністю екологічної ситуації у Світі, з одного боку, а також із популярністю так званого «гуманітарно-екологічного» дискурсу в науковій спільноті, з іншого боку. Екологічна естетика постає як галузь естетичної науки, що аналізує форми, символічний сенс і цінності навколишнього середовища як естетичного об'єкта. Необхідно зазначити можливість практичного застосування теоретичних розробок: у межах українського загальноосвітнього навчального простору впроваджується курс «Екологічна естетика» під авторством В. Борейка, що має на меті прищепити учням навички еколого-естетичного ставлення до природи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливими є наукові здобутки таких дослідників США, Канади та Фінляндії, як М. Бадд, А. Берлеант, Е. Брейді, І. Гаскель, С. Годловітч, А. Карлсон, С. Кемаль, Н. Керролл, Ш. Лінтотт, Г. Парсонс, Д. Портеус, Ю. Сепанмаа, Ю. Сайто, М. Уоліс, Дж. Фішер, Ч. Фостер, Ю. Харгроув, Р. Хепберн. Провідну роль у становленні і розвитку екологічної естетики відіграв фінський філософ Ю. Сепанмаа, який розробив фундаментальну концепцію екологічної естетики. У Російській Федерації дану проблему розглядають К. Долгов, Т. Любімова, Н. Маньковська, І. Смольянінов, П. Тищенко. Серед українських дослідників екологічної естетики варто відзначити директора Київського еколого-культурного центру В. Борейка.

Мета статті: визначення основних філософсько-естетичних засад концепції екологічної естетики Ю. Сепанмаа.

Завдання.

1. Розглянути екологічну естетику як галузь дослідження в рамках естетичної теорії.

2. Охарактеризувати специфіку концепції екологічної естетики, розроблену Ю. Сепанмаа.

3. Встановити предметне поле і методологію екологічної естетики.

Виклад основних результатів наукового дослідження. Фінський філософ Юріо Сепанмаа — один з засновників нової галузі естетичних наук — «екологічна естетика», викладач університету м. Гельсінкі, член редколегії журналу «Екологічна етика», організатор міжнародних конгресів, присвячених екологічній естетиці. Дослідник розробив інституціональний підхід до екологічної естетики, водночас його можна вважати представником «когнітивізму» щодо питання естетичної оцінки навколишнього середовища. Його праця «Краса навколишнього середовища: основна модель для екологічної естетики» (1993 р.) є однією з найгрунтовніших і найцілісніших наукових розробок, адже в ній автор здійснює систематичний огляд сфери екологічної естетики як галузі естетичної науки.

Переходячи до розгляду концепції Ю. Сепанмаа, варто зауважити, що дослідник визначає екологічну естетику, як «естетику реально існуючого світу» («the aesthetics of the real world»). Якщо дослівно перекладати англomовний термін «environmental aesthetics», то дана галузь буде називатись — «естетика довкілля» або «естетика навколишнього середовища». У цьому сенсі поняття «навколишнє середовище» позначає всі зовнішні простори світу відносно суб'єкта спостереження: «природне навколишнє середовище» («the natural environment»), «культурне навколишнє середовище» («the cultural environment») і «сконструйоване навколишнє середовище» («the constructed environment»). На противагу «естетиці реально існуючого світу» виступає «естетика уявного світу мистецтв» («the aesthetics of the imaginary world of the arts»)¹. Звичайно, кордон між цими світами не є чітким і фіксованим. Будівлі, сади, скульптури тощо є частиною нашого довкілля, як і творами мистецтва. Естетичне розрізнення між мистецтвом і навколишнім середовищем, як зазначає російська дослідниця Н. Маньковська, має суто онтологічний характер. «І якщо мистецтво — центральна естетична парадигма, то навколишнє середовище формує другу основну незалежну естетичну парадигму..., незважаючи на всі відмінності, вони належать до одного класу естетичних об'єктів»².

В екологічній естетиці Ю. Сепанмаа виділяє два напрями:

1) дослідження у сфері естетичної якості навколишнього середовища, що належить до філософії прекрасного, яке ґрунтується на безпосередньому спогляданні людиною навколиш-

¹ *Sepanmaa Y.* The Beauty of Environment: A General model for Environmental Aesthetics. — Helsinki: Environmental Ethics Books, 1993. — P. 17.

² *Маньковская Н. Б.* Эстетика постмодернизма. — СПб.: Алетейя, 2000. — С. 245.

нього середовища та аналізі чужих реакцій у рамках власної системи смаку і здібностей;

2) встановлення причин судження смаку щодо естетичної якості навколишнього середовища.

Відповідно до цього Ю. Сепанмаа виділяє такі типи аналізу екологічної естетики, як концептуальний і філософський: концентрація на онтології та термінології; а також емпіричний: огляд процесу свого сприйняття навколишнього середовища або сприйняття його іншими людьми³. У цілому проблематика екологічної естетики стосується розкриття: поняття «естетичного об'єкта» і питання його критичної оцінки. Фінський філософ розділяє трактування цих проблем на дві частини: онтологію і метакритику. Мистецтво є точкою відліку для аналізу навколишнього середовища у першій частині, в той час як мистецтвознавство — для екологічної критики у другій частині. «Об'єкт завжди передбачає дискурс про об'єкт. Під дискурсом у широкому сенсі, — як зазначає Ю. Сепанмаа, — я маю на увазі всі зауваження, що стосуються об'єкта, зазначені в описі, інтерпретації або оцінці»⁴.

Насамперед розглянемо першу групу питань, що стосуються онтологічного рівня екологічної естетики: навколишнє середовище постає як естетичний об'єкт. Дослідник характеризує концепт «естетичний об'єкт» як такий, що має кілька смислів: естетичним може вважатися як об'єкт, що володіє естетичними якостями, так і будь-який об'єкт, що є предметом естетичних досліджень. Можна виділити слабке і сильне значення цього терміна: у слабкому сенсі — естетичний об'єкт визначається суто манерою оцінки (естетичною), а в сильному — як додаток потрібен ще певний вид корисності. Цим навколишнє середовище, як естетичний об'єкт, відрізняється від твору мистецтва (який у класичній естетиці розглядався як естетичний об'єкт). Оскільки твір мистецтва ясно регулюється інституціями, то він не повинен бути естетично корисним, щоб відноситись до мистецтва; але, щоб бути цінним твором мистецтва, він обов'язково повинен бути корисним. Якщо об'єкти змінені або створені людиною, їхня естетична користь має братись до уваги ще на етапі їх створення, адже ці об'єкти повинні бути створені як такі. Ю. Сепанмаа пропонує класифікацію естетичних об'єктів: два типи (природні і штучні) і три види:

- 1) твори мистецтва (базовий вид);
- 2) природне і штучне навколишнє середовище;
- 3) мистецтво навколишнього середовища (як поєднання першого і другого)⁵.

³ *Sepanmaa Y. The Beauty of Environment: A General model for Environmental Aesthetics.* — Helsinki: Environmental Ethics Books, 1993. — P. 22.

⁴ Там само. — P. 26.

⁵ Там само. — P. 31.

Не існує критеріїв і рамок для виділення специфічного класу — «об'єкти екологічної естетики», оскільки для них немає меж ані у просторі, ані у часі. Становлення навколишнього середовища як естетичного об'єкта, зазвичай базується на виборі суб'єктом, що і як досліджувати, саме він обмежує об'єкт у просторі і часі.

Які способи розгляду об'єктів довкілля можна виділити? У цьому питанні Ю. Сепанмаа іде за канадським філософом А. Карлсоном і розрізняє три види: «об'єктний» (object model), «ландшафтний» (view or landscape model) і «довкільний» (environmental model)⁶. В «об'єктній» моделі об'єкт сприймається як відмежований від навколишнього середовища, у якому перебуває, як унікальний, тобто такий, що не залишає нікого байдужим. Він може бути і прекрасним, і потворним, і гротескним. До таких об'єктів належать рідкісні тварини, рослини, мінерали. Суб'єкт вирішує, що буде центром його спостереження. «Ландшафтний» тип сприйняття особливо характерний для фотографії, де суб'єктивний погляд на природу, як на твір мистецтва, підкреслюється рамкою, ракурсом, відбором матеріалу. Вивчення художніх листівок, путівників дозволяє виділити ті загально визнані об'єкти, які можуть бути свого роду еталонами сприйняття природи. Проте за використання цієї моделі сприйняття виникає небезпека, що людство буде цікавитися тільки визначними об'єктами довкілля (Швейцарські Альпи, гора Фудзі, ущелина Янцзи, Великий Каньйон, Чорнобиль), які обрані як такі суб'єктивно певними людьми. У «довкільному» виді (модель «навколишнього середовища») сприйняття відбувається за допомогою всіх відчуттів. Людина проживає і рухається в навколишньому середовищі, перебуває у безпосередньому контакті з ним. Природа постає рядом подій, чий розвиток повторюють моделі людського існування (метафоричне сприйняття зміни пір року, цвітіння і в'янення, сходу і заходу). Такий спосіб сприйняття характерний для садово-паркового мистецтва, де в результаті планування, заданості параметрів справжня природа тяжіє до штучного твору культури. Людина сприймає відповідно до усіх трьох моделей, тобто синтезує їх. Усі три способи сприйняття природи — «об'єктний», «ландшафтний» і «довкільний» — відрізняються незацікавленістю, безкорисливістю, концептуальним дистанціюванням від свого об'єкта, що зближує естетичне відношення до природи з мистецтвом⁷.

Термін «навколишнє середовище» («довкілля»), який є серцевиною екологічної естетики, багатозначний. Більшість значень навколишнього середовища зберігають до певної міри

⁶ Carlson A. Appreciation and the Natural Environment // The Journal of Aesthetics and Art Criticism. — Vol. XXXVII. — No.3 (Spring 1979). — P. 267—275.

⁷ Sapanmaa Y. The Beauty of Environment: A General model for Environmental Aesthetics. — Helsinki: Environmental Ethics Books, 1993. — P. 44—48.

припущення про об'єкт і його оточення, які є дискретними об'єктами, що можуть бути виявленими і визначеними окремо один від одного. Таке дуалістичне судження було поставлено під сумнів у науці і філософії у ХХ столітті. Зазначена подія, як відмічає американський філософ А. Берлеант, сприяла спробі зрозуміти довкілля таким чином, щоб урахувати ідеї інтеграції і безперервності. Це й лягло в основу екологічної естетики, яка розуміє навколишнє середовище невіддільно від людства⁸. Ю. Сепанмаа під словом «довкілля» розуміє те, що нас оточує (у центрі чого ми є суб'єктами спостереження), що ми сприймаємо всіма нашими відчуттями, у сфері чого ми рухаємося й існуємо. Природа ділиться на кілька типів залежно від різних підґрунть: живу і неживу, або, можливо, розглядаючи на основі людської діяльності, на первісну і змінену, в якій крайнощами є недоторкана дика природа і велике сучасне місто, тобто штучне навколишнє середовище⁹. Варто зазначити, що шотландець Р. Хелберн концептом «природа» позначає всі ті об'єкти, що незроблені людиною¹⁰. М. Рейдер і Б. Джессап подібно визначають природу: сукупність тих об'єктів, які не були зроблені людиною — каміння, хмари, тварини, люди¹¹. Е. Фордж намагається продемонструвати, що ця концепція розширюється, щоб включити все, що є зовнішнім відносно людини, яка спостерігає — залізничні мости, люди, що живуть у містах, тротуари, будівлі, вуличні ліхтарі тощо¹².

Розглянемо другу групу питань, що відносяться до метакритики: як навколишнє середовище відображене в описувальних, інтерпретативних і оціночних судженнях? Завданням екологічної естетики, з погляду метакритики, є не винесення вердикту — «це прекрасне, а це потворне», а, швидше, — «збір відомостей про судження смаку, які винесені щодо об'єкта сприйняття, і логіка цих суджень на практиці»¹³. Метакритичний аналіз ґрунтується на описувальному матеріалі, тобто екологічна естетика здійснює теоретичний контроль опису, інтерпретації та оцінки довкілля і створює рамки поля дослідження. Опис — це вибір об'єкта спостереження і його вербальна чи візуальна презентація. Описи репрезентують для розгляду конкретні об'єкти уже як осмислені, розглянуті та

⁸ Berleant A. Environmental Aesthetics // The Encyclopedia of Aesthetics (ed. M. Kelly). — USA: Oxford University Press, 1998. — 2224 p.

⁹ Sepanmaa Y. The Beauty of Environment: A General model for Environmental Aesthetics. — Helsinki: Environmental Ethics Books, 1993. — P. 16.

¹⁰ Hepburn R. W. Contemporary Aesthetics and the Neglect of Natural Beauty // British Analytical Philosophy / Edited by B. Williams and A. Montefiore / London: Routledge and Kegan Paul, 1966. — P. 285.

¹¹ Rader M., Jessup B. Art and Human Values /Foreword by Virgil C. Aldrich/ Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1976. — P. 147.

¹² Forge A. Art/Nature // Philosophy and the Arts. Royal Institute of Philosophy Lectures. — Vol. 6. — London: Macmillan, 1973. — P. 234.

¹³ Sepanmaa Y. The Beauty of Environment: A General model for Environmental Aesthetics. — Helsinki: Environmental Ethics Books, 1993. — P. 22.

проаналізовані, проте вони, звичайно, не заміняють справжній досвід. Парадокс полягає в тому, що кількість описів зростає кожен день, хоча обсяг ділянок незайманої природи, навпаки, скорочується. Можна уявити майбутнє, коли описані об'єкти уже зникнуть або вимруть, але буде існувати їхній опис. Отже, «опис забезпечує темпоральний вимір»¹⁴. Оскільки об'єкт постійно змінюється, розвивається і навіть вмирає з плином часу, опис робить його статичним і, в певному сенсі — безсмертним. Описи, як відзначає філософ, є загальною моделлю для сприйняття природи людьми, тобто виступають концептуальним зразком для окремих процесів сприйняття, на які будуть орієнтуватись. Певні точки огляду перетворюють туристичні види в культурні кліше, крізь призму яких відбувається відбір, комбінування, спрощення, вилучення, додавання, зсуви сприйняття. Разом з тим набирає сили тенденція звільнення від цих кліше, чому слугують ірреальні, гіпертрофовані зображення природи, що нагадують сновидіння, фантазії чи галюцинації. Казкові, абстрактні картини дозволяють по-новому побачити небо, хмари. Вони відображають бажання людини не просто спостерігати, а й змінювати світ довкола себе відповідно до оновленого естетичного ідеалу, що відповідає суспільним естетичним потребам. Опис і сприйняття навколишнього середовища — позитивна творча діяльність. Створення моделей опису та сприйняття пов'язане із спостереженням, пізнанням, художньою майстерністю.

Інтерпретація — це своєрідний міст між описом і оцінкою, коли вже відомо, що оцінювати, але невідомо як. Її мета: тлумачення і пояснення описаних об'єктів навколишнього середовища, співвідношення із загальнокультурним інформаційним контекстом. «Інтерпретація не відбувається у вакуумі, а має дві системи відліку: знання й асоціації»¹⁵. Екологічні знання доповнюють і поглиблюють естетичний досвід, але водночас і обмежують його. У сукупності з етичними цінностями вони утворюють межі, які регулюють естетичний досвід. Еколого-естетичне знання включає в себе діахронічний і синхронічний зрізи. Діахронічний природно-культурний підхід особливо необхідний у будівництві, реставрації будівель. Синхронічний природно-культурний підхід орієнтований на вивчення механізмів функціонування навколишнього середовища, його цілісне сприйняття, розкриття його культурної символіки. Критерієм естетичної оцінки виступають тут краса і функціональність¹⁶. Щодо асоціації варто відзначити, що як і мистецтво, так і доквілля у кожної людини може викликати якісь уявлення, щось з ностальгією нагадати. Асоціація зазвичай є суто

¹⁴ *Sepantaa Y.* The Beauty of Environment: A General model for Environmental Aesthetics. — Helsinki: Environmental Ethics Books, 1993. — P. 82.

¹⁵ Там само. — P. 98.

¹⁶ *Маньковская Н. Б.* Эстетика постмодернизма. — СПб.: Алетейя, 2000. — 347 с.

індивідуальною формою, адже власний досвід дає інформацію для аналогій між побаченими об'єктами навколишнього середовища і якимись пережитими подіями, або іншими об'єктами спостереження в минулому. Можлива асоціація, що має культурний характер: наприклад, «коли західна людина чує назву «Три сестри», яка застосовується до групи гір; історія назви може не мати нічого спільного з назвою п'єси Чехова, але це не скасовує асоціацію, яка має спільну основу в наших знаннях і освіті»¹⁷.

Особливу увагу варто приділити естетичній оцінці навколишнього середовища як серцевині метакритики. Завдання і мета оцінки: визначення естетичної цінності об'єкта. Виходячи з інтуїтивного естетичного почуття, метакритик зобов'язаний у кінцевому підсумку інтелектуально осягнути свій об'єкт. Естетична оцінка докільця відрізняється від оцінки в мистецтві, художня цінність якої домінує над науковими, моральними, релігійними та іншими цінностями. У природі, як цілісному естетичному об'єктові, естетичні цінності не тільки пов'язані з іншими цінностями, а й залежать від них. Так, пізнавальний контекст (наприклад, у лісі вовки) може зумовити естетичну оцінку об'єкта. В рамках екологічної естетики все екологічне відповідно можна оцінити як естетичне. Естетична оцінка розвиває екологічну чутливість, сприяє встановленню гармонійних зв'язків між людиною і навколишнім середовищем, дозволяє усвідомити, що культура не тільки руйнувала, а й примножувала природні достойнства, створюючи нові екосистеми. На питання «Чи існує критерій для естетичної оцінки навколишнього середовища?» Ю. Сепанмаа відповідає фундаментально: критерії естетичної оцінки поділяються на формальні та змістовні. Формальними критеріями оцінки мистецтва та навколишнього середовища є гармонія, симетрія, порядок, ритм. Змістовні критерії пов'язані з оцінкою місця естетичного об'єкта в більшій цілісності. Такими критеріями будуть справжність, ідентичність, функціональність, доречність, відповідність, різноманітність, екологічна витривалість. Критерієм естетичної оцінки навколишнього середовища слід вважати те, наскільки воно задовольняє потреби людини. Критерій функціональності об'єднує естетичний та практичний аспекти оцінки. Свідчення цьому — архітектура, або мода, що створюється не тільки для естетичного споглядання, а й для практичного застосування. Основні еколого-естетичні принципи — гармонійність і функціональність. Американський філософ М. Бердслі щодо критерію оцінки говорить, що існують «залежні» навколишні середовища (адміністративні будівлі, мости, транспортна система) — такі, що виконують, окрім естетичної цінності, ще й пряму свою функцію, або «незалежні» — такі, що мають суто мистецьке призна-

¹⁷ *Sepanmaa Y. The Beauty of Environment: A General model for Environmental Aesthetics.* — Helsinki: Environmental Ethics Books, 1993. — P. 103.

чення (театр, галерея)¹⁸. Естетичні цінності навколишнього середовища і мистецтва багато в чому відмінні. В мистецтві вони постають як незалежні, у навколишньому середовищі — як залежні: вони мають синтетичний характер, оскільки є невідривними від моральних, економічних, політичних, соціальних та інших цінностей культурного контексту. Естетичні цінності як у мистецтві, так і в природі відрізняються гнучкістю і мобільністю. Однак, якщо базовим поняттям для мистецтва є повна свобода уяви, то в навколишньому середовищі естетична свобода неповна, обмежена смисложиттєвими цінностями. Тому дослідник естетичної теорії І. Цвердахелі пропонує розрізняти два види естетичних цінностей: «цінності художньої істини» (природа) і «цінності прекрасного» (мистецтво). «Істина, як правило, не є красивою, а краса не може вимірюватись за шкалою «істина» і «хиба»; обидва види краси потрібні»¹⁹.

Висновки. Фінський дослідник Ю. Сепанмаа здійснив дослідовний огляд екологічної естетики як специфічної галузі, яка належить до інтелектуальної і культурної еволюції нашого часу. Це дисципліна зі своїми концепціями, предметом і проблемами, а, головне, зі зробленим внеском у теорію і практику естетичної науки. Екологічна естетика є не просто рефлексією щодо сфери екологічного знання, а спробою усвідомленої орієнтації науки зокрема і людської життєдіяльності в цілому, на досягнення бажаного для людства еко-майбутнього, майбутнього в гармонії з навколишнім середовищем.

Наші подальші дослідження будуть присвячені детальному аналізу категоріального апарату екологічної естетики в рамках фінської і американської традицій, що дозволить збагатити сучасну українську естетику, а також розвинути на новому рівні «гуманітарно-екологічний» дискурс.

Lyashko Lyubov, Doctoral Student at Ethics, Aesthetics and Culturology Department of the Philosophical faculty of the the Kyiv National University named after Taras Shevchenko

A Model of Environmental Aesthetics in The Theoretical Treatment of Y. Sepanmaa

A rather new discipline for Ukraine which is called environmental aesthetics is under consideration in the article. The analysis of environmental aesthetics that explores the global problem of coexistence of man and nature through the definition of aesthetic value and symbolic meaning of the environment is the main focus in the modern philosophical discourse. The actuality of the topic is evident because environmental aesthetics is a developed discipline in the USA, Canada and Finland, some steps of analyses are made in Russia, but in Ukraine it has

¹⁸ *Beardsley Monroe C. Aesthetic Welfare // Proceedings of the sixth international congress of aesthetics. — Vol. 6 (1968). — Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Figura Nova, Series X. — P. 95—96.*

¹⁹ *Szerdahelyi I. Die asthetischen Wertsphären des Alltagslebens // Achter Internationaler Kongress für Ästhetik: Résumés, Summaries, Zusammenfassungen. — Darmstadt, 1976. — P. 83.*

not become the subject of scientific discussion yet. It is necessary to stress the possibility of practical application of theoretical achievements in this field of research: in the Ukrainian educational space a course entitled «Environmental aesthetics» written by head of Kyiv ecological and cultural center V. Boreiko was introduced. It is aimed at giving skills of environmental and aesthetic attitudes towards the world of nature.

The concept of environmental aesthetics created by the Finnish philosopher Y. Sepanmaa as one of the most prolific western treatment is considered in the article. It reveals a substantive field and the main issues of environmental aesthetics that are fed into the overall context of aesthetic theory in the frames of ontology and metacriticism of environmental aesthetics. This study is conceptual and philosophical.

In the paper the author mainly appeals to the work «The Beauty of Environment: A General model for Environmental Aesthetics», as it is the most thorough exposition of environmental aesthetics in this field of research. Firstly, Y. Sepanmaa has noted that there were three starting points for environmental aesthetics: the philosophy of beauty, the philosophy of art, and the metacriticism. Environmental aesthetics is the aesthetics of a real world. It is analyzed as a sphere of aesthetic appreciation of objects of the environment. Then, the author offered the classification of aesthetic objects: there are two types (natural and artificial) and three kinds:

- 1) works of art,
- 2) the environment (in a state of nature and altered),
- 3) environmental art.

There are no limits or criteria for the differentiating the class of «objects of environmental aesthetics», because there are no limits for them in space and time. Making the environment an aesthetic object is based only on a decision of the recipient. After that, the philosopher identifies three ways of aesthetic descriptions: description, interpretation, evaluation.

It is concluded that the work «The Beauty of Environment: A General model for Environmental Aesthetics» helps to understand that environmental aesthetics belongs to the intellectual and cultural evolution of the modern times. It is a discipline with its own concepts, its own object, and problems, and, what is the most important, with its own contributions in the field of the aesthetic science. The main goal of environmental aesthetics is to educate a fully developed community that will live in harmony with the natural world.

Key words: aesthetic evaluation, aesthetic object, aesthetic value, art, environment, environmental aesthetics.

References

1. Man'kovskaja N. B. *Jestetika postmodernizma* [Aesthetics of Postmodernism]. — Sankt-Peterburg: Aletejja, 2000. — 347 p. (in Russian)
2. Beardsley Monroe C. *Aesthetic Welfare* // Proceedings of the sixth international congress of aesthetics. — Vol. 6 (1968). — Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Figura Nova, Series X. — P. 89—96.
3. Berleant A. *Environmental Aesthetics* // The Encyclopedia of Aesthetics (ed. M. Kelly). — USA: Oxford University Press, 1998. — 2224 p.
4. Carlson A. *Appreciation and the Natural Environment* // The Journal of Aesthetics and Art Criticism. — Vol. XXXVII. — No.3 (Spring 1979). — P. 267—275.
5. Forge A. *Art/Nature* // Philosophy and the Arts. Royal Institute of Philosophy Lectures. — Vol. 6. — London: Macmillan, 1973. — P. 228—241.

6. Hepburn R. W. *Contemporary Aesthetics and the Neglect of Natural Beauty* // *British Analytical Philosophy* / Edited by B. Williams and A. Montefiore / London: Routledge and Kegan Paul, 1966. — P. 285—310.

7. Rader M., Jessup B. *Art and Human Values* / Foreword by Virgil C. Aldrich / Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1976. — 406 p.

8. Sepanmaa Y. *The Beauty of Environment: A General model for Environmental Aesthetics*. — Helsinki: Environmental Ethics Books, 1993. — 191 p.

9. Szerdahelyi I. *Die asthetischen Wertspharen des Alltagslebens* // *Achter Internationaler Kongress für Ästhetik: Résumés, Summaries, Zusammenfassungen*. — Darmstadt, 1976. — P. 80—96.

Стаття надійшла до редакції 05.06.14